

KAROL ŁOPATECKI
(Białystok)

Koronne artykuły wojskowe w okresie interregnum po śmierci Zygmunta Augusta

Military crown laws during the interregnum following the death
of King Sigismund Augustus

Gesetzgebung über die Armee der Krone in der Zeit des Interregnum
nach dem Tode von Sigismund II. August

1. Wstęp. 2. Wojska kwarciane. 3. Załoga zamku krakowskiego. 4. Oddziały małopolskie. 5. Oddziały wielkopolskie. 6. Wojska inflanckie. 7. Podsumowanie.

1. Introduction. 2. Regular army units. 3. Garrison of Kraków Castle. 4. Detachments in Małopolska. 5. Detachments in Wielkopolska. 6. Armies in Livonia. 7. Summary.

1. Einführung. 2. Reguläre Armee der Krone (sog. Kwartianer). 3. Besatzung der Burg zu Krakau. 4. Militärtruppen in Kleinpolen. 5. Militärtruppen in Großpolen. 6. Das Militär in Livland. 7. Zusammenfassung.

1

Wielkie bezkrólewie po śmierci Zygmunta Augusta postawiło przed szlachcą ogromne wyzwania natury politycznej i prawnej. Był to czas głębokich reform ustrojowych oraz zmian w kulturze politycznej¹. Interregnum stwarzało realne zagrożenie integralności terytorialnej. Stąd magnateria i szlachta dużo uwagi poświęcała polityce zagranicznej oraz obronnej².

Powyższe kwestie doczekały się pogłębionych studiów. Brakuje jednakże szczegółowych badań dotyczących kształtowania regulacji prawnych i dyscy-

¹ E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólestwach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, *passim*.

² *Eadem*, *Problem obrony kraju na koronnych zjazdach szlacheckich przed pierwszą konwokacją (lipiec 1572 – styczeń 1573)*, [w:] *Wojsko – Społeczeństwo – Historia. Prace ofiarowane profesorowi Mieczysławowi Wrzaskowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę Jego urodzin*, Białystok 1995, s. 51–70; B. Floria, *Wschodnia polityka magnatów litewskich w okresie pierwszego bezkrólestwa*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*” 1975, t. 20, s. 45–66; *idem*, *Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólestwa*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*” 1977, t. 22, s. 143–157.

plinarnych wobec żołnierzy zaciężnych³. Tymczasem według współczesnych, bezkrólewia przyczyniły się do upadku posłuszeństwa i poziomu dyscypliny wojskowej⁴. Podstawowe pytanie dotyczy zaangażowania narodu politycznego we wprowadzenie i utrzymanie prawa wojskowego w okresie wielkiego bezkrólewia. O tym, jak był to złożony problem, świadczą losy sądów i urzędów po śmierci władcy. Sądownictwo wydające wyroki w imieniu króla, jak i urzędy związane z majestatem królewskim do czasu wyboru nowego władcy nie funkcjonowały. Zawieszenie działalności wymiaru sprawiedliwości zmusiło szlachtę do powołania kapturów, które pod węzłem konfederacji rozpatrywały spory prawne⁵. Tymczasem hetmani dysponowali ogromnymi uprawnieniami w zakresie wojskowego wymiaru sprawiedliwości⁶. Wobec powyższego pojawiło się również pytanie o kompetencje hetmana w okresie interregnum.

Warto zauważyć, iż materii tej tak przed pierwszym bezkrólewem, jak i później nie uregulowano w wiecznie obowiązującej konstytucji sejmowej. Przyjęto jednakże wykładnię, w której świetle urząd hetmański powinien nadal funkcjonować, co zostało doskonale scharakteryzowane przez szlachtę ziemi ruskiej. „A iż śmierć królewska zaszła, którego tytułem wszystko sprawowali, przetoż ich władza ma im być przyznana i approbowana publico consen-

³ Rozwój prawa wojskowego szczegółowo prezentuje: G. Błaszczuk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca XVII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1979, t. 31 z. 2, s. 77–106; G. Błaszczuk, *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 49, s. 29–76; W. Organiściak, *Geneza i znaczenie „Artykułów wojennych hetmańskich” z 1609 roku*, [w:] *Z dziejów prawa*, cz. 8, red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, W. Organiściak, Katowice 2006, s. 69–83; Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36, s. 271–308. Rozwiązania finansowo-organizacyjne dotyczące armii koronnej w bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta: E. Dubas-Urwanowicz, *Problem obrony*, s. 51–70. Podejmowanie decyzji o zaciągach wojskowych i wydawanie listów przypowiednich w okresie bezkrólewia zaprezentował D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, s. 71–95.

⁴ Na sejmie 1590 r. szlachta uzasadniając konieczność przeprowadzenia reform stwierdzała: „To posłuszeństwo, y ta dyscyplina, bardzo się u nas w te czasy przeszłe, a zwłaszcza w Interregna y rozerwania, rozpuściła, a iuż do sprośnych sedycy y odbiegania chorągwi, abo zieżdzania z służby przychodzi: co bardzo rzecz iest szkodliwa y niebezpieczna”. *Volumina Legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859 (dalej: VL, t. 2), s. 308.

⁵ Zob. A. Abramski, *Postępowanie przed sądami kapturowymi koronnymi w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Studia Iuridica Silesiana*, red. A. Lityński, Katowice 1986, s. 36–58; A. Abramski, A. Huras, *Sądy kapturowe (1572–1764): studium z dziejów sądownictwa i prawa sądowego podczas bezkrólewia w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Sosnowiec 2010, *passim*.

⁶ P. Gawron, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646*, Warszawa 2010, s. 171–202; por. S. Kempśki, *Władza buławy*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. 7, 1935, nr 2, s. 187–215.

su” [wyróżnienie – K.Ł.].⁷ Przez okres pierwszego bezkrólewia nie było to jednak tak oczywiste, prowadząc tym samym do tworzenia sił zbrojnych niepodporządkowanych hetmanom⁸.

Wielka aktywność polityczna szlachty i magnaterii wiązała się z dużymi antagonizmami regionalnymi i prowincjonalnymi⁹. W aspekcie obronności doprowadziło to do powoływania tymczasowych zgrupowań zbrojnych mających odrębne dowództwo, niezależne sposoby finansowania oraz zróżnicowany zakres terytorialny działania. W tym okresie możemy mówić o przynajmniej pięciu odrębnych zgrupowaniach wojsk. Pierwsze to wojska kwarciarne rozlokowane na Podolu oraz Ukrainie, które podlegały bezpośredniej władzy hetmana polnego – Jerzego Jazłowieckiego¹⁰. Odrębne dowództwo powierzono Janowi Firlejowi nad załogą Krakowa. Trzecim zgrupowaniem były wojska zaciągnięte do obrony granic z Siedmiogrodem i Śląskiem, czwarte zaś powołano do obrony Wielkopolski. Ostatnia grupa koronnych wojsk zaciężnych znajdowała się na terenie Inflant. Jedynie pierwsza i ostatnia armia miała wcześniej wyodrębnioną strukturę i obowiązujące prawo wojskowe. Pozostałe powołano *ad hoc* po śmierci Zygmunta Augusta.

2

Wojsko kwarciarne podlegało artykułom hetmańskim opracowanym jeszcze przez Jana Tarnowskiego¹¹. Posiadamy niewiele informacji dotyczących stosowania artykułów wojskowych na kresach południowo-wschodnich, co wynikało ze stałego charakteru znajdujących się tam wojsk, których głównym zadaniem była obrona granic przed zagonami tatarskimi. Tymczasem artykuły hetmańskie wydawano, przede wszystkim, przed kampanią wojenną w obozie wojskowym. Potwierdza tę regułę około roku 1566 Mikołaj Brzeski: „aby Hetman, skoro popisze ludzie, do obozu z ludźmi ciągnął, a tam

⁷ *Instrukcja dana postom na konwokację do Warszawy od rycerstwa wszystkich ziem ruskich*, [w:] *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, t. 3, ed. E. H. V. de Noailles, Paris 1867, s. 234.

⁸ Według Przemysława Gawrona (*op. cit.*, s. 200–202) utrwalenie kompetencji hetmana w okresie interregnum nastąpiła dopiero w 1587 r. na tle gwałtownego sporu politycznego.

⁹ E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy, passim*.

¹⁰ *Postanowienie zjazdu knyszyńskiego*, [w:] *Henri de Valois*, s. 119.

¹¹ Zdziwiałające jest to, iż nie posiadamy ani jednego oryginału czy odpisu artykułów Jana Tarnowskiego. Zdzisław Spieralski (*Instrukcje i artykuły*, s. 295–308) podjął się próby ich odtworzenia, na podstawie innych istniejących praw wojskowych. Zob. K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego?*, [w:] *Kultura społeczna i religijna Małopolski od XIII do XVI wieku*, red. W. Szymborski, J. Kozioł, Tarnów 2011, s. 13–21.

im artykuły nazaczył w porządek i ku dobrej sprawie nauczył” [wyróżnienie – K.Ł.]¹². Tym samym artykuły wojskowe pochodzą najczęściej z dużej kampanii wojennej, podczas której nie tylko wydawano artykuły, ale i sporządzano kopie dla licznie zaciągniętych rotmistrzów.

Na południowo-wschodnich kresach Korony nie zajęto się reformą prawa wojskowego, zadowolając się starymi regulacjami. Kodyfikacja prawa dla wojsk kwarcianych nastąpiła dopiero w 1577 r. Zebrana w maju w Nowym Mieście Koryczynie szlachta małopolska uchwaliła znaczne podatki, z których miano wystawić sześciotysięczną armię strzegącą ziem ukraińskich. Nakazywała jednakże, by dla wojsk kwarcianych „porządek jakobyśmy mieli i sprawować się, żeby zarazem było postanowione przez króla jmci z rady i hetmany swymi, też i z hetmanem polnym”¹³. Pięć lat wcześniej nobilitas nie podejmowała tego zagadnienia. Największe zainteresowanie tymi oddziałami wykazała oczywiście szlachta województwa ruskiego i podolskiego, która zgromadziła się na obradach w Glinianach 31 lipca 1572 r. Uznano wówczas za konieczne wzmocnić siły pograniczne dodatkowymi oddziałami zaciężnymi i dodatkowo przygotować się na konieczność zwołania pospolitego ruszenia¹⁴. Poziom dyscypliny wojskowej w tych oddziałach nie mógł być jednak zadowolający, zważywszy na zaległości płatnicze. Już w lipcu 1572 r. do Knyszyna przybyli przedstawiciele żołnierzy, którzy starali się wykorzystać „list królewski, że im wolno wjeżdżać w królewskie imiona i trzymać je do zupełnej zapłaty”¹⁵.

3

Bezkrólewie umożliwiło ingerencję państw ościennych w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. W takiej sytuacji zabezpieczenie Krakowa oraz zamku, w którym przechowywane były insygnia królewskie¹⁶, stanowiło priorytet. Dobrze pamiętano słowa Jana Tarnowskiego, który przestrzegał, iż utrata sto-

¹² *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy*, wyd. J. Łoś, Warszawa 1912, s. 199.

¹³ *Nobilitas Minoris Poloniae ex conventu Corczinensi instituta declarat*, [w:] *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577. Listy, uniwersyty, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877, s. 157.

¹⁴ Biblioteka Raczyńskich 196, s. 78–92; E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy*, s. 41, 84, 148–149.

¹⁵ Biblioteka Raczyńskich 196, s. 180. Zob. również: *Uniwersał urządzony przez Pany Duchowne i Świeckie Koronne i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a to w Knyszynie*, Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (Львів), f. 5, nr 171, k. 96v–97.

¹⁶ VL, t. II, s. 152; J. Lileyko, *Regalia polskie*, Warszawa 1987, s. 135–138.

licy pociągnęłyby ogromne konsekwencje grożące upadkiem ojczyzny¹⁷. Dlatego po śmierci Zygmunta Augusta postanowiono zdecydowanie wzmocnić siły Krakowa. W dobie Jagiellonów załoga zamku była bardzo skromna i składała się z około 20–40 drabów¹⁸. Natomiast 19 lipca 1572 r. rady koronne uchwaliły werbunek 600-osobowego garnizonu. Pieczę nad zamkiem powierzono wojewodzie i staroście krakowskiemu – Janowi Firlejowi. Pięć dni później potwierdzono powyższe ustalenia, upoważniając głównodowodzącego do utrzymania dyscypliny wojskowej. Zaakcentowano, że „przysięgli rotmistrze mają być” – co faktycznie oznaczało podporządkowanie ich artykułom wojskowym¹⁹. Dodatkowo wydano kilka regulacji, które należało uwzględnić w przyszłych prawach wojskowych. Po pierwsze, podwyższono żołd (drabom 8 złotych), nakazując im, by każdy żył za własne pieniądze. Po drugie zobowiązano starostę wraz z wielkorządcą zamkowym do dbałości o bramy zamkowe. Jednocześnie w uchwałach znalazła się norma zakazująca strzelania i trąbienia w nocy. Wojewoda krakowski sporządził nawet (najpóźniej 24 lipca 1572 r.) akt normatywny regulujący porządek miejski²⁰. Niestety analogicznego aktu, dotyczącego dyscypliny żołnierskiej nie znamy. Warto jednakże przywołać wydarzenia, które miały miejsce po śmierci Stefana Batorego.

Wówczas uprawnienia analogiczne do kompetencji Jana Firleja otrzymał starosta generalny krakowski Mikołaj Zebrzydowski²¹. On to sporządził zamkowe artykuły wojskowe oraz ogłosił specjalną przysięgę dla drabów²². W tym przypadku również inicjatywę podjęło zgromadzenie szlacheckie, a mianowicie zjazd senatorów i rycerstwa, który odbył się w Krakowie 27 grudnia 1586 r.

¹⁷ J. Tarnowski, *Consilium Rationis Belicae*, oprac. T.M. Nowak, Warszawa 1987, s. 143, 145.

¹⁸ S. Kutrzeba, *Dawny zarząd Wawelu*, [w:] *Rocznik Krakowski*, t. 8, red. S. Krzyżanowski, Kraków 1906, s. 85.

¹⁹ H. Delbr'euck, *History of the Art of War*, vol. IV: *The Dawn of Modern Warfare*, trans. W. J. Renfro, Lincoln–London 1990, s. 60–61; F. Tallett, *War in Context. War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715*, New York 2001, s. 124–125; G. Parker, *Żołnierz*, [w:] *Człowiek baroku*, red. R. Villari, tłum. B. Bielańska, M. Gurgul, M. Woźniak, Warszawa 2001, s. 50.

²⁰ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 4–8, 10.

²¹ Otrzymał ten urząd 24 września 1585 r. po Janie Zamoyskim, który zrzekł się na sejmie tej godności. *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. 4: 1585–1588, wyd. K. Lepszy, Warszawa 1948, s. 411, nr 13.

²² *Artykuły sub interregno (...), którym panom rotmistrzom pieszym zamku krakowskiego przez JM Pana Mikołaja Zebrzydowskiego (...) podane*, Biblioteka Raczyńskich, t. 12, s. 72–78. Jedynie pierwsze dwa artykuły dotyczyły okresu interregnum. Podejrzewać należy, iż stosowane były one również podczas wielkiego bezkrólewia. Prawodawca w pierwszym artykule podkreślał rangę Wawelu („miejsce zacne”), zobowiązując żołnierzy do „bogobożności i uczciwości wszelakiej”. W związku z powyższym zakazano „zbytku i nierządu” – co stanowiło bardzo pojemną i niedookreśloną normę o charakterze klauzuli generalnej. Grożono przy tym nie tylko surową karą, lecz i „sromotnym wyrzuceniem ze służby”. Do przestrzegania tych nadzwyczajnych norm obyczajowych zobowiązano rotmistrzów.

Polecono wówczas staroście krakowskiemu zaciągnięcie „trzysta pieszych polskiego a nie obcego narodu” oraz przejście osobistej pieczy nad bezpieczeństwem zamku „wedle powinności i przysięgi swej”²³. Tym samym zjazd ten upoważnił Mikołaja Zebrzydowskiego do wydania odpowiednich regulacji porządkowych²⁴. W pierwszej kolejności starosta zaciągnął cztery oddziały piechoty polskiej dowodzone przez Wawrzyńca Domaniowskiego, Stanisława Waczowskiego, Stanisława Garlickiego i Stanisława Jędrzejowskiego. Werbunek oficjalnie zakończył się 25 stycznia 1587 r., kiedy to dowódcy złożyli przysięgę wierności. Datę tę należy uznać za oficjalny czas wydania przepisów wojskowych. W rocie przysięgi dowódcy stwierdzali: „A w tym czasie panu podstarościemu jako porucznikowi jmcj posluszen będę, zachowując się podług artykułów od JM pana starosty podanych, które chętnie przyjmuję” [wyróżnienie – K.Ł.]²⁵.

4

Trzecim zgrupowaniem były wojska wystawione przez prowincję małopolską, które podjęły się ochrony granicy z Siedmiogrodem i Śląskiem²⁶. Pierwsze decyzje w tej sprawie podjęto 19 lipca 1572 r. w uchwale rad i rycerstwa ziemi krakowskiej oraz sandomierskiej. W dwóch zgrupowaniach postanowiono wystawić na 10 sierpnia 1572 r. po 400 jezdnych i pieszych. Ważne, że odstąpiono od naczelnego dowództwa skupionego w jednym ręku i przyznano je kolegialnie: Stanisławowi Szafrąncowi i Stanisławowi Cikowskiemu²⁷. Uprawniono ich nie tylko do dowodzenia oddziałami, ale również popisania żołnierzy, relokowania ich na leże oraz dodatkowo zezwolono na działalność wywiadowczą²⁸. Wypełniając powierzone im zadanie, wydali oni krótkie, składające się z czterech przepisów regulacje zatytułowane: „Zachowanie rotmistrzów jezdnych, jako się mają zachować w służbie Rzeczypospolitej i ku popisowi” oraz „Zachowanie rotmistrzów pieszych, jako się mają zachować w służbie Rzeczypospo-

²³ *Akta sejmikowe*, s. 117.

²⁴ *Ibidem*, s. 118.

²⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie, Castr. Crac. Rel., t. 13, s. 99–100; Biblioteka Raczyńskich, t. 12, s. 78.

²⁶ Por. D. Kupisz, *op. cit.*, s. 25–27, 105–106.

²⁷ M. Bielski, *Kronika*, t. 3, wyd. K. J. Turowski, Sanok 1856, s. 1224, nazywa ich mianem „hetmanów”, zaufać należy jednak aktom zjazdu, którzy takiego terminu im nie nadali.

²⁸ *Uchwała rad i rycerstwa ziemi krakowskiej i sandomierskiej o opatrzeniu granic podgórskich i śląskich, w Krakowie 19 lipca 1572 r.*, [w:] *Akta sejmikowe*, s. 4.

litej i ku popisowi²⁹. Były to dokumenty dotyczące zasad formowania oddziałów. Zostały one, po czasie, dołączone do artykułów wojskowych Krzysztofa Myszkowskiego³⁰.

Decyzję o wydaniu specjalnych artykułów wojskowych podjęto później – 24 lipca, kiedy zdecydowano, że powołani w ten sposób rotmistrzowie mają być przysięgli³¹. Potwierdzeniem legalności sformowanych oddziałów było wydanie rotmistrzom listów przypowiednich, co uczyniono dopiero 31 sierpnia 1572 r. na zjeździe knyszyńskim³².

W ten sposób powstała krótkotrwała, jednakże doniosła formacja zbrojna, strzegąca południowo-zachodnich granic Korony. Podsumowaniem odrębności organizacyjnej tych oddziałów były uchwały zjazdu senatorskiego w Kaskach obradującego w dniach: od 24 października do 1 listopada 1572 r. Ten najważniejszy i najliczniejszy senatorski zjazd w trakcie pierwszego bezkrólestwa, wobec narastających zagrożeń zewnętrznych i wewnętrznych podjął decyzje w sprawie przyszłej elekcji, przejęcie królewskich kompetencji w kwestii polityki zagranicznej i wykonawczej. Wówczas również mianowano kasztelana rawskiego, Krzysztofa Myszkowskiego hetmanem *tempore interregni*, który objął naczelne dowództwo nad wspomnianymi wojskami³³.

Wydarzeniem dużej wagi było wydanie artykułów wojskowych na czas interregnum. Składały się one z 36 artykułów i zostały opublikowane przez Krzysztofa Myszkowskiego³⁴. Udział senatorów przy ich tworzeniu był jednak

²⁹ *Krzysztofa Myszkowskiego hetmana tempore interregni artykuły dla wojska na granicach śląskich*, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 149–150, Biblioteka Narodowa 6609, k. 13v.–14.

³⁰ Dokument ten miał rangę artykułów rotmistrzowskich: zob. K. Łopatecki, *Artykuły rotmistrzowskie. Z badań nad kształtowaniem się wojsk zaciężnych w Koronie i WKsL*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 63–82.

³¹ *Actum in castro Cracoviensi*, [w:] *Henri de Valois*, s. 103.

³² *Uniwersał uradzony przez Pany Duchowne i Świeckie Koronne i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a to w Knyszynie*, Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка (Львів), f. 5, nr 171, k. 96 v: „żołnierze iż są na śląskiej, węgierskiej granicy od Panów Rad i rycerstwa z krakowskiej i sędomierskiej ziemi przyjęci, także i ci, którzy przyjęli Panowie Rady Litt. na granice swe, (...) listy przepowiednie tedyśmy tym żołnierzom stąd posłali”. Por. *Postanowienie zjazdu knyszyńskiego*, [w:] *Henri de Valois*, s. 119.

³³ Kasztelanem rawskim i uczestnikiem tego zjazdu Ewa Dubas-Urwanowicz (*Koronne zjazdy*, s. 93, 96–97, 102, 114, 294, 364) określa Krzysztofa Miaskowskiego. Wydaje się, że twórcą artykułów był jednak Krzysztof Myszkowski, który kasztelanem rawską piastował od 1566 aż do śmierci (18 XI 1575). *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski *et al.*, Kórnik 1992, s. 188; *Polski słownik biograficzny*, t. 22, z. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 401.

³⁴ Dokument ten zachował się w jedynym odpisie przechowywanym obecnie w Bibliotece Narodowej (6609, k. 10v.–13v.), w dwudziestolecu międzywojennym wchodziły w skład Biblioteki hr.

bardzo duży, zaś ich autorytet sankcjonował działalność prawodawczą hetmana. Poświadcza to fakt, iż prawa te zostały wydane ostatniego dnia obrad, kiedy to uchwalano decyzje zjazdu. W samym nagłówku odnajdujemy informacje, iż artykuły zostały zredagowane i ogłoszone „z zezwolenia wszech rad i pp. Koronnych i za zwoleniem i za proźbą wszech pp. rotmistrzów”³⁵.

Wybór Krzysztofa Myszkowskiego może budzić zdziwienie. Nie był to ani doświadczony żołnierz, ani wybitny polityk³⁶. Stał nad bardziej doświadczonymi wodzami – Stanisławem Szafrąncem i Stanisławem Cikowskim. Pierwszy z nich miał dwuletni staż w wojsku polskim, drugi sprawował nawet naczelne dowództwo nad oddziałami koronnymi stacjonującymi na terenie Inflant³⁷. Z kolei Krzysztof Myszkowski był czwartym synem Wawrzyńca Myszkowskiego; w latach 1563–1566 dzierżył kasztelaninę oświęcimską, później zaś rawską, nigdy jednak wcześniej nie otrzymał listu przypowiedniego³⁸. Wynika z tego, że jego znajomość artykułów wojskowych była niewielka. Należy jednak wziąć pod uwagę, że bracia Andrzej i Stanisław służyli jako rotmistrzowie w wojsku koronnym w Inflantach przynajmniej w 1564 r., a kuzyn Jan pełnił służbę w wojsku kwarcianym³⁹. Jego zastępcy zaś byli doskonale zorientowani w prawach wojskowych, przede wszystkim wydawanych podczas wojny o Inflanty. Obaj jako rotmistrzowie uczestniczyli w tworzeniu artykułów Floriana Zebrzydowskiego w 1561 r., a Stanisław Cikowski był nawet twórcą takowych z 1565 r.⁴⁰ Stąd wniosek, że za podstawę do wydania regulacji z 1572 r. posłużyły przede wszystkim prawa wydane z 1561 r. Inaczej ich powstanie widział Stanisław Kutrzeba, który za wzorcowe uznał *Porządek praw rycerskich* wydanych przez Zygmunta Augusta w 1557 r. Wskazał on, że aż 23 artykuły oraz wstęp Krzysztofa Myszkowskiego są recepcją wspomnianego aktu normatywnego (art. 2, 5–8, 13, 15, 17, 19, 21–22, 24–26, 29–30, 32–33, 36–38, 40, 44)⁴¹.

Morstinów w Krakowie (rękopis nr 67). J. Czubek, *Rękopisy hr. Morstinów w Krakowie*, Kraków 1911, s. 13–14.

³⁵ *Krzysztofa Myszkowskiego hetmana tempore interregni artykuły*, s. 142–150.

³⁶ S. Plaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia, 1572–1574*, Kraków 1969, s. 38.

³⁷ Działanie takie było niespotykane w epoce jagiellońskiej. M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 266–268.

³⁸ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 171; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 1, Lipsk 1839–1846, s. 318.

³⁹ А. Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. манаграфія*, Мінск 2007, s. 206–207.

⁴⁰ Biblioteka Narodowa, 6609, k. 10v., 14v.

⁴¹ S. Kutrzeba, *Wstęp*, [do:] *Polskie ustawy*, s. X.

Analiza porównawcza artykułów Krzysztofa Myszkowskiego (dalej: KM) z przepisami Zygmunta Augusta (dalej: ZA) i Floriana Zebrzydowskiego (dalej: FZ) jest bardzo trudna. Po pierwsze, zachowane dokumenty z artykułami ZA i FZ występują w wielu, nierzadko mocno zróżnicowanych redakcjach. Po drugie, pomiędzy artykułami z 1557 a 1561 r. zachodzą znaczne podobieństwa⁴². Dokładna analiza wskazuje jednak, że proces tworzenia prawa, jak i podstawowe założenia ideologiczne związane były z artykułami FZ (w późniejszych redakcjach K, W, Dz), jednakże większość norm prawnych recypowano z praw ZA.

Pomiędzy KM a FZ występuje zaskakująca zbieżność w nagłówku, który w obu wersjach brzmi: „Artykuły, które są opowiedziane przez wiomeznego pana (...) hetmana, ze zwolenia wszech pp. rotmistrzów, tak jezdných jako i pieszych, wszemu rycerstwu (...)”. Słowa te potwierdzają udział koła rotmistrzowskiego w procesie tworzenia prawa⁴³. Całkowicie przyjęto również rozbudowany wstęp, z tą jedynie różnicą, że fragment dotyczący cyklicznego czytania artykułów wojskowych został w prawach Krzysztofa Myszkowskiego przeniesiony na koniec aktu normatywnego, co nb. należy uznać za słuszne działanie legislacyjne. Co ważniejsze w wersji KM znajduje się również odwołanie do nauki św. Jana, które przytaczał wcześniej jedynie Florian Zebrzydowski⁴⁴. Wśród samych przepisów podobieństwa nie są już tak istotne. Bezpośrednio recypowano z FZ art. 1.1, 1.2, 1.4, 3.1 do art. 2 i 7 KM. Pozostałe normy w niewielkim stopniu odwołują się do tego aktu normatywnego (art. 4, 12, 27, 31 KM z art. 1.5, 12, 17, 20 FZ).

Natomiast wpływy *Porządku* są bardzo duże. W pierwszej kolejności należy wskazać, że odstąpiono od nowatorskiego układu zaproponowanego przez Floriana Zebrzydowskiego. Na powrót zaczęto stosować krótkie artykuły tak jak czynił Jan Tarnowski czy Jan Mielecki. Znaczna część przepisów stanowi wyrażną i bezpośrednią recepcję przepisów uchwalonych w 1557 r. W 15 przypadkach artykuły w całości pokrywają się (KM–ZA): 1–1, 3–2, 4–4, 5–5, 6–6, 8–7, 11–17, 13–21, 14–22, 16–25, 18–29, 19–30, 21–33, 22–36, 25–40. Charakterystyczną cechą prawodawcy było dodawanie na końcu recypowanych przepisów

⁴² Porównanie na podstawie wydań krytycznych: *Krzysztofa Myszkowskiego hetmana tempore interregni artykuły*, s. 142–150; *Floriana Zebrzydowskiego artykuły wojskowe*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 94–115; *Króla Zygmunta Augusta porządek praw rycerskich wojennych*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 64–74.

⁴³ Działalność ta rozwinęła się od lat 80. XVI w. Zob. J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996, s. 40–41.

⁴⁴ Biblioteka Kórnicka, 1375, k. 24; s. 2; Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Собрание автографов П. П. Дубровского, 321/1 (оп. 2, № 191), № 1, k. 1 (dalej: РНБ, АД); *Pouczenie wojenne, przesłane przez Floriana Zebrzydowskiego Mikołajowi Radziwiłłowi*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 79.

z ZA dodatkowego wyrażenia, zdania lub ustępu (9–13, 10–15, 12–19, 17–26, 20–32, 23–37, 24–38, 26–44). Na wyżej wymienionych osiem przypadków tylko raz (15–24) prawodawca skrócił przepis wzorcowy. W konsekwencji 2/3 wszystkich przepisów prawnych stanowi przynajmniej częściowe powtórzenie dorobku *Porządku praw rycerskich*.

Pomimo tych nawiązań należy podkreślić oryginalność i wagę niektórych uchwalonych wówczas norm prawnych. Znacznie rozbudowano problematykę zwad i tumultów (art. 9). Do tej pory z pełną surowością karano osoby walczące w obozie w obecności hetmana, obecnie rozszerzono tę regułę również na leża. Dodatkowo uznano, że jest to przestępstwo publiczne, ścigane z urzędu. Zakazano rozwiązywania ich na drodze ugody – sprawca obligatoryjnie miał być przedstawiony przed oblicze hetmana. Obowiązek ścigania takiego przestępcy spoczywał na rotmistrzu. Co interesujące, jeżeli towarzysz po popełnieniu takiej zbrodni uciekł, odpowiadał za nią rotmistrz. Należy podkreślić, że odpowiedzialność dowódcy za czyny podwładnych wprowadził uniwersał poborowy piotrkowski z 1567 r. Rotmistrz powinien zatrzymać część żołdu, tak by mógł wynagrodzić za wszelkie szkody i krzywdy, gdyż jak twierdzono „dla występku cudzego żaden karan bydź nie może”⁴⁵. Biorąc pod uwagę reguły proponowane przez sejm, kara spadająca na rotmistrza powinna mieć co najwyżej charakter pieniężny⁴⁶. Kolejny przepis obostrzający odpowiedzialność rotmistrza zawarty został w art. 12. Nakazano w nim dowódcy pilnować stanu osobowego pocztów u towarzyszy. Następnie informacje te powinien przekazać hetmanowi „pod poczciwością, cnotą i wiarą swą”. Jest to kolejny przepis przeforsowany przez stan szlachecki⁴⁷. Z kolei art. 23 nakładał na rotmistrza lub towarzysza obowiązek uzupełnienia pocztu w dwa tygodnie od straty sługi⁴⁸.

Począwszy od art. 28 wprowadzano nieznanne we wcześniejszych artykułach wojskowych regulacje. Nie oznacza to jednak, że były one wytworem twórczości Krzysztofa Myszkowskiego. Po pierwsze w dwóch przepisach (33 – o biesiadach nocnych w karczmie, 36 – o budowaniu i ogrodach) można odnaleźć

⁴⁵ VL, t. 2, s. 76. Później sejm wielokrotnie tę regułę powtarzał: *ibidem*, s. 232, 261, 287, 330–331, 390. Podobny przepis znajduje się w dokumencie wystawionym przez Zygmunta Augusta z 1566 r.: *Diariusz sejmku lubelskiego 1566 roku*, oprac. I. Kaniewska, Wrocław 1980, s. 74.

⁴⁶ Por. K. Łopatecki, *Cywilna jurysdykcja wobec wojskowych w Koronie na przełomie XVI i XVII stulecia*, [w:] *Miscellanea historico-iuridica*, t. 5, red. P. Fiedorczyk, Białystok 2007, s. 33–56.

⁴⁷ Szlachta starała się tę normę prawną umieścić w konstytucji sejmowej, co ostatecznie udało się dopiero w 1587 r. VL, t. 2, s. 232.

⁴⁸ Wzorem dla tego rozwiązania były przepisy wydane przez hetmana polnego ziemi inflanckiej Jana Zborowskiego w 1570 r. W nowej redakcji skrócono czas z czterech do dwóch tygodni, oraz rozszerzono konieczność uzupełnienia braków o utratę koni. *Artykuły pana Jana Zborowskiego (...) hetmana polnego ziemi inflanckiej*, PHB, AΔ, 321/1, № 152, art. 19, k. 3.

wpływy rozwiązań litewskich⁴⁹. Artykuł 32 stanowił powtórzenie normy wydanej przez Stanisława Szafrąnci i Stanisława Cikowskiego w artykułach rotmistrzowskich. Było to oryginalne rozwiązanie, nakazujące dowódcom oddziałów pieszych przekazywanie żołnierzom przynajmniej połowy żołdu w gotówce. Wprowadzono wymagania dotyczące uzbrojenia oraz nadzoru nad podwładnymi⁵⁰.

Charakterystyczne, że w artykułach wojskowych znalazły się bezpośrednie odwołania do postanowień rad koronnych. Takowe odnajdujemy w art. 28, gdzie nakazano żołnierzom żyć z targu, zakazano prowadzenia jakichkolwiek rekwizycji, stosowania zaniżonych cen produktów opisanych w ustawach, „pamiętając na postanowienie pp. rad koronnych w Krakowie na zjeździe nowo uczynionych”. Jest to odwołanie do uchwały z 24 lipca 1572 r., która przyznając wysokie wynagrodzenie żołnierzom, podkreślała, że „tedy się to dla tego uczyniło, aby nikt się gwałtem nie obchodził, ale żeby każdy żołnierski człowiek z targu za pieniądze żył”⁵¹.

Niezwykle odważny przepis (29) dotyczył karania więzieniem i zwrotem pieniędzy rotmistrzów i towarzyszy, którzy wzięwszy żołd, nie stawili się w wojsku. Była to norma wprowadzona konstytucją z 1519 r., nigdy dotychczas jednak nie była stosowana w artykułach wojskowych⁵². Zmieniono również organ ścigający to przestępstwo ze starostów na hetmana, co wydaje się jednak krokiem wstecz. Zresztą wątpliwe wydaje się zastosowanie tego przepisu w praktyce, jeżeli w 1573 r. na sejmie elekcyjnym przypomniano, że ci „co pieniądze na służbę brali, a jeszcze za nie nie służyli, aby na takową służbę żołnierską powinni byli jachać, gdziekolwiek tego Rzeczpospolita będzie potrzebowała”⁵³.

Kolejny artykuł (30) dotyczył problemu werbunku. W okresie bezkrólestwa z nieufnością spoglądano na żołnierzy obcego pochodzenia, stąd starano oprzeć się na naborze z terytorium Rzeczypospolitej. Aby zrealizować powyższe postanowienia, objęto ochroną oficerów przed roszczeniami szlachty, która odnalaźaby swoich poddanych w oddziałach. Postanowiono zatem, iż w oddziałach

⁴⁹ *Artykuły od (...) Mikołaja Radziwiłła (...) panom rotmistrzom, wedle których się sprawować mają, na zamki ukraińskie wydano*, РНБ, АА, 321/1, № 152, art. 27, k. 2; *Artykuły, które mają być chowane na zamkach przy panów rotmistrzach*, РНБ, АА, 321/1, № 151, art. 18, k. 2.

⁵⁰ *Krzysztofa Myszkowskiego hetmana tempore interregni artykuły*, s. 150.

⁵¹ *Postanowienie rad koronnych i rycerstwa województwa krakowskiego i sandomierskiego w Krakowie 24 lipca 1572 r.*, [w:] *Akta sejmikowe*, s. 7.

⁵² *Statuta y przywileje koronne*, wyd. J. Herburt, Kraków 1570, s. 573; *Ustawy prawa ziemskiego polskiego dla pamięci lepszej krótko i porządknie z statutów i z konstytucji zebrane*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 137–138: *którzyby brali pieniądze na żołd, a niechcieliby temu dosyć uczynić, takowi, choćby byli osiedli, tedy je starostwie przez pozwów mogą imować, a do wieże sadzać; a której tak długo siedzieć mają, jako długo służyć mieli, a pieniądze wzięte wrócić*.

⁵³ VL, t. 2, s. 130.

pieszych rotmistrz i dziesiętnik mają obowiązek wydać chłopą jedynie wówczas, gdy pan feudalny przyprowdzi na jego miejsce zastępcę. Ten niezwykle ciekawy przepis stanowił odpowiedź na problem ze skompletowaniem 800 żołnierzy pieszych, na terenie ziemi krakowskiej i sandomierskiej. Dodać należy, że regulacja ta była wyłomem w prawie ziemskim, stawiając artykuły wojskowe wyżej od konstytucji sejmowych. Oczywiście mamy do czynienia z nadzwyczajną sytuacją, przede wszystkim zaś z poparciem senatorów na zjeździe w Kaskach, tym niemniej konstrukcja taka może budzić zdziwienie. W dotychczasowych regulacjach sejmowych nakazywano bezwzględne wydanie poddanych z całą rodziną i wszystkimi jego rzeczami pod karą 6 grzywien. W miastach natomiast zbieg miał również powrócić, chyba że znalazłby chętnego do objęcia gospodarstwa⁵⁴. Z niniejszym przepisem wiąże się również art. 32, który zakazuje drabom opuszczać oddział, by czasowo najmować się do pracy na roli, „dla wszelkiej przygody, ktoraby na ten czas na nie przypaść mogła”. Widoczna jest tu obawa o możliwość schwywania poza oddziałem żołnierzy przez ich dawnych panów. Z kolei art. 31 poruszał analogiczny zakaz odnośnie do żołnierzy jazdy. Oczywiście w tym przypadku zastosowano inną argumentację, wskazując, że atak może nastąpić niespodziewanie, stąd konieczność zachowania pełnej gotowości.

Najważniejszy nowy przepis, który w późniejszych artykułach wojskowych stanowił nieodzowny element, dotyczył wprowadzenia instytucji przekazywania listów hetmańskich pomiędzy rotami (34). Rotmistrzowie otrzymujący uniwersał, edykt lub inny dokument adresowany do wszystkich żołnierzy, mieli obowiązek przekazać go do kolejnego oddziału. Należy bardzo wysoko ocenić tę instytucję, która pozwalała na szybszy i sprawniejszy obieg informacji, w szczególności podczas rozlokowania oddziałów na leżach. Oczywiście w kolejnych dziesięcioleciach doskonalono tę konstrukcję, wprowadzając maksymalny czas, jaki rotmistrz mógł przetrzymywać list itp., niemniej to Krzysztofa Myszkowskiego należy uznać za jego twórcę⁵⁵. Oryginalny był również art. 35 zakazujący przebywania przy wojsku „ludzi luźnych” i prostytutek.

Nie wszystkie jednakże normy są rzetelnie zredagowane. Przykład tego stanowi art. 17, zakazujący żołnierzom opuszczanie armii w czasie niebezpieczeństwa. Krzysztof Myszkowski uznał za konieczne legitymizacje tej normy, dlatego przepis uzupełnił sformułowaniem: „gdyż to jest i prawem pospolitem obwarowano”. Jest to całkowicie sprzeczne z tym, co pisał Tarnowski („tu rycerstwu wierzą, a tak jedno na rozkazaniu ta rzecz ostawa”)⁵⁶, analiza konstytucji i laudów sejmikowych jednoznacznie wyklucza możliwość odwołania się do

⁵⁴ *Volumina Legum*, t. 1, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 116, 166, 281.

⁵⁵ Przykład dokumentu przesyłanego z zastosowaniem tej instytucji (rotmistrze odnotowywali przyjęcie i wysłanie uniwersału): Uniwersał Krzysztofa Radziwiłła z Birż 4 VII 1617, РНБ, АА, 115, k. 18–18v.

⁵⁶ *O obronie koronnej i o sprawie i powinności urzędników wojennych*, [w:] *Ustawy prawa*, s. 163.

tych źródeł. Należy więc przyjąć, że prawodawca popełnił w tym miejscu błąd. Polegał on na przepisaniu tego sformułowania z wcześniejszych, istniejących w okresie pierwszej wojny północnej artykułów rotmistrzowskich⁵⁷.

Sam proces tworzenia prawa, jak i podstawy ideologiczne zostały przyjęte z rozwiązań stosowanych przez Floriana Zebrzydowskiego. Krzysztof Myszkowski uznał, że akt normatywny regulować ma przede wszystkim kwestie przestępstw wojskowych, odstąpił tym samym od tworzenia rozbudowanych artykułów, zawierających szereg kwestii organizacyjnych i regulaminowych. Hetman uznał, że łatwiejszym sposobem jest tworzenie krótkich przepisów prawnych składających się przeważnie z jednej normy prawnej. W tym celu wykorzystał szereg przepisów z „Porządku praw rycerskich”. Widoczny był również wpływ z artykułów zamkowych i artykułów rotmistrzowskich.

Akt opracowany przez kasztelana rawskiego jest z wielu względów istotny. Po pierwsze, mamy w kilku miejscach wyraźne odwołanie się do konstytucji sejmowych i uchwał zjazdów okresu bezkrólewia. Jest to najwcześniejszy tego typu przypadek potwierdzony źródłowo. Ponadto akt ten udowadnia, jak płynne były granice hierarchiczności ówczesnego systemu prawnego, gdzie artykuły wojskowe mogły modyfikować normy prawa ziemskiego. Dodatkowo należy wspomnieć, iż dziewięć końcowych przepisów miało oryginalny charakter, co świadczy o wadze zaproponowanych rozwiązań. Ograniczały one pozycje rotmistrzów, nakładając na nich dodatkowe obowiązki, grożąc sankcjami za ich nieprzestrzeganie. Tym samym uwzględnienie udziału rotmistrzów w procesie legislacyjnym niekoniecznie wiązało się z nadaniem przepisom form bardziej łagodnych. Wręcz przeciwnie, zmiany narzucające wbrew zwyczajowi, nowe regulacje dotyczące dowódców oddziałów, musiały uzyskać ich aprobatę. Z drugiej strony wojsko wywalczyło bardzo korzystną treść w art. 29. Wskazuje to, że cały proces oparty był na konsensie rad koronnych, rotmistrzów oraz Krzysztofa Myszkowskiego.

4

Prócz powyżej przedstawionych trzech odrębnych zgrupowań istniało w okresie wielkiego bezkrólewia jeszcze jedno – zlokalizowane w Wielkopolsce. Sejmik w Środzie odbywający się od 2 do 4 marca 1573 r. uchwalił dla prowincji podatek wystarczający na zaciągnięcie 600 żołnierzy. Mianowano pięciu rotmistrzów, nad którymi hetmanem został starosta wielkopolski – Wojciech Sędziwój Czarnkowski⁵⁸.

⁵⁷ Biblioteka Kórnicka, sygn. 1375, s. 76.

⁵⁸ Ś. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro, czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*, t. 1, wyd. i tłum. W. Spasowicz, Petersburg–Mohylew 1856, s. 35, 51.

Nie tylko oddzielna organizacja przemawia za koniecznością istnienia specjalnych artykułów wojskowych. Niebagatelną rolę odgrywała również aspiracja szlachty wielkopolskiej do posiadania własnych struktur wojskowych⁵⁹. Zjazd w Środzie uchwalił kilka regulacji dyscyplinarnych, które powinny obowiązywać żołnierzy. Wzorem rozwiązań z Małopolski wojsku nakazano żyć z zakupionych przez siebie produktów, zakazano czynienia jakichkolwiek szkód i krzywd dla poddanych zarówno, duchownych, jak i świeckich. Oczywiście jest, że aby wprowadzić jakiegokolwiek normy do praktyki żołnierskiej, musiały one zostać recypowane w artykułach hetmańskich. Rozumiała to szlachta zebrana na sejmiki, gdyż ostatni 14 pkt brzmi: „Reliqua omnia, co się jedno ku porządkowi dotyczy, także ad disciplina militarem jako i ku potrzebie, jm. P. generał jako hetman consilia sua communicet z ichmciami pany radami i pany rotmistrzami”⁶⁰. Mamy więc dokładne powtórzenie procedury legislacyjnej: dowódca zgrupowania wojsk ogłasza przepisy, które tworzy za upoważnieniem i zgodą senatorów oraz rotmistrzów. Warto zauważyć rolę rotmistrza – Stanisława Przyjemskiego w przeniesieniu analizowanego zjawiska polegającego na akceptowaniu przez rotmistrzów artykułów. Była to główna postać odpowiedzialna za przyjęcie tego trybu podczas wyprawy na Psków w 1581 r. pod Woroncem⁶¹.

Biorąc pod uwagę *casus* artykułów Krzysztofa Myszkowskiego, prawdopodobnie w Wielkopolsce wydał je w Środzie Wojciech Sędziwój Czarnkowski 4 marca 1573 r. Tekst artykułów nie zachował się, trudno więc podjąć próbę oceny uchwalonych przepisów. Należy jednak podkreślić, iż w przeciwieństwie do dowódców małopolskich, Czarnkowski i pozostali dowódcy (Krzysztof Zborowski, Stefan Grudzieński, Stanisław Przyjemski, Stanisław Kościelecki) nie posiadali znacznego doświadczenia wojskowego. Być może jakąś wersję artykułów stosowanych przez wojska polskie podczas walk o Inflanty posiadał Krzysztof Zborowski. Na początku wojny Marcin, później zaś Jan i Piotr Zborowscy jako rotmistrze brali udział w działaniach wojennych. Również Stanisław Przyjemski przynajmniej w latach 1565–1566 dowodził na tym teatrze

⁵⁹ Dodać należy, że chęć posiadania autonomicznych struktur wojskowych widoczna była jeszcze w latach 90. XVI w. Starano się wówczas odnowić „Wojewodów swych władzę et autoritatem wojenną, żeby Ich Mć de imminentibus periculis (...) nas obwieszczali”, co oczywiście z uwagi na brak stałych wojsk stacjonujących w Wielkopolsce nie zostało zrealizowane. *Ibidem*, t. wstępny, s. 130–131.

⁶⁰ *Uchwała sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 2 marca 1573 r.*, [w:] *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1 (1572–1632), cz. 1, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957, s. 10–11.

⁶¹ J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1894, s. 45–46; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 4, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1972, t. 18, z. 1, s. 20–21.

wojennym rotą jazdy, musiał być więc w posiadaniu znacznie rozbudowanych artykułów Floriana Zebrzydowskiego oraz Stanisława Cikowskiego⁶². Bardzo prawdopodobne było również wykorzystanie wcześniejszych artykułów Krzysztofa Myszkowskiego.

5

W końcu ostatnim zgrupowaniem sił zbrojnych były wojska koronne stacjonujące w Inflantach, określane w źródłach jako „żołnierz parnawski”⁶³. Największy udział rot polskich posiłkujących WKL przypadał na lata 1561–1566 oraz na czas wyprawy radoszkowickiej w 1567 r.⁶⁴ Jednakże i po rozejmie zawartym w 1570 r. z Iwanem IV Groźnym żołnierze koronni pozostali, choć w niewielkiej liczbie na terenie spornej prowincji. Oczywiście w okresie bezkrólewia głównym problemem były zaległości płatnicze. Już w lipcu 1572 r. w Knyszynie stwierdzano: „rajtarów pernawskich także trzeba zaspokoić, bo inaczej kontrakt z nimi się zerwie, zaczem Pernawa i reszta Inflant przepaść może”⁶⁵.

W przeciwieństwie do zdecydowanej większości wojsk koronnych z lat 1561–1567, które miały charakter polowy, pozostawione oddziały stanowiły załogi zamków. Obie grupy różniły również obowiązujące prawa wojskowe. Armia polowa posługiwała się artykułami Floriana Zebrzydowskiego uzupełnionymi przepisami wydanymi przez Stanisława Cikowskiego⁶⁶. Natomiast dla załóg zamków ogłoszono „Artykuły Pana Jana Zborowskiego kasztelana gnieźnieńskiego, hetmana polnego ziemie inflanczkiej”⁶⁷. Odnotowany w nagłówku urząd jest nieznany w historiografii⁶⁸. Nie był to jednak tytuł oficjalny, król bowiem 9 stycznia 1571 r. zwraca się do Zborowskiego tytułem: *in terris Livoniae rotmagistro regio*⁶⁹. Urząd ten otrzymał od Jana Hieronimowicza Chodkiewicza, który 2 sierpnia 1566 r. został mianowany administratorem i hetmanem

⁶² А. Янушкевіч, *op. cit.*, s. 205–209.

⁶³ Na te oddziały zwraca uwagę: E. Dubas-Urwanowicz, *Problem obrony*, s. 58.

⁶⁴ А. Янушкевіч, *op. cit.*, s. 194–210; *Русская историческая библиотека*, t. 33: *Переписи войска Литовского*, Петербург 1915, s. 521–522.

⁶⁵ Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, 1041, k. 11.

⁶⁶ *Polskie ustawy*, s. 94–115, 124–127.

⁶⁷ *Artykuły pana Jana Zborowskiego (...) hetmana polnego ziemie inflanczkiej*, PHB, AD, 321/1, № 152, k. 2–3v.

⁶⁸ *Ibidem*, k. 2; M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1991, t. 34, s. 56; *Urzednicy inflancy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994, *passim*.

⁶⁹ AGAD, MK 109, k. 425.

ziemi inflanckiej, otrzymując dowództwo nad wszystkimi siłami zbrojnymi na terenie Inflant oraz prawo mianowania starostów na zamkach⁷⁰.

Sam dokument składa się ze wstępu i 25 numerowanych przepisów prawnych. Akt normatywny jest odpisem pozbawionym informacji o dacie i miejscu wydania. Jednakże w arendze poznajemy okoliczności wydania przepisów. Czytamy w niej, że „Jego Królewska Mcz postanowione przymierze z kniaziami wielkim moskiewskim do trzech lat mieć raczy”. Osoba wydawcy oraz powyższa informacja wskazują, że mamy do czynienia z rozejmem podpisanym przez Zygmunta Augusta i Iwana Groźnego w 1570 r.⁷¹ Artykuły mają czasowy charakter, dostosowany do rozejmu, którego głównym celem było zapobieżenie sytuacjom mogącym doprowadzić do wznowienia wojny. Stąd pewne, iż obowiązywały one również w okresie pierwszego bezkrólewia.

Pierwsze trzy artykuły dotyczą zasad postępowania podczas rozejmu. Na wstępie grozono karą śmierci i utratą czci osobom podejmującym działania mogące się przyczynić do zerwania porozumienia z Moskwą. Zakazano dowódcom jakichkolwiek kontaktów, wymiany korespondencji i sądzenia ludności moskiewskiej bez wiedzy hetmana. Owe obowiązki dotyczyły zarówno rotmistrzów, jak i starostów. Tylko do tych drugich urzędników adresowany był art. 3 nakazujący prowadzenie akcji wywiadowczej. Norma ta była znana wcześniej z ustaw wydawanych przez króla dla starostów pogranicznych⁷². Coraz większa uwaga poświęcona konieczności pilnowania granic zrozumiała jest, biorąc pod uwagę działania moskiewskie. W styczniu 1571 r. Iwan Groźny wyznaczył księcia Michała Iwanowicza Worotyńskiego jako osobę odpowiedzialną za rozpoznanie na pograniczu państwa moskiewskiego. Wybór był dobrze przemyślany, gdyż Worotyński od trzydziestu lat służył na południowo-zachodniej granicy, pełniąc m.in. funkcję wojewody. W tym roku wydał on pierwszy moskiewski regulamin służby wojskowej, który dotyczył właśnie kwestii organizowania i odprawiania straży na pograniczu⁷³.

Nowością był nakaz dbałości o nienaruszalność granicy, aby „żadne ubliżenia w państwach Jego Kro. Mci (...) niedziały”⁷⁴. Wiadomości o wszelkich incydentach powinny być przekazywane hetmanowi. Nie chodziło tylko o ochronę

⁷⁰ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo*, s. 56; J. Jasnowski, *Chodkiewicz Jan Hieronimowicz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 361–362.

⁷¹ L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1985, s. 195; A. Янушкевич, *op. cit.*, s. 112–117.

⁷² Lietuvos valstybes istorijos archyvas, f. 389 (Metryka Litewska), nr 564, k. 143v; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567): Viesujų reikalų knyga 7*, parengė A. Baliulis, Vilnius, 2001, s. 120–121.

⁷³ *Боярский приговор о станичной и сторожевой службе (1571)*, [w:] *Акты Московского государства*, ред. Н. А. Попов, т. 1: (1571–1634), Санкт-Петербург 1890, s. 2–5.

⁷⁴ *Artykuły pana Jana Zborowskiego (...) hetmana polnego ziemie inflanckiej*, PHB, АД, 321/1, № 152, k. 2v.

przed całymi oddziałami, które mogły zaatakować miasta i złupić wsie wchodzące w skład władztwa Zygmunta Augusta. Moskwa regularnie wysyłała bowiem staż polną, która przekraczała granice⁷⁵. Ponadto akty agresji i prowokacji były stałym elementem służby polnej w państwie moskiewskim. Warto przytoczyć *Боярский приговор о пожоге полей* z 1572 r., który informował, z jakich miast i o jakiej porze roku należało wysłać stróżę na granice. Przykładowo w październiku lub listopadzie, przed opadami śniegu, a po uschnięciu trawy, straż zobowiązana była podpalić na pograniczu nieużytki, gdy wiatr będzie wiał od moskiewskiej strony⁷⁶.

Po raz pierwszy artykuły dla załóg zamków wydał obywatel Korony – Jan Zborowski. Artykuły te stanowią ostateczny dowód na to, że wszystkie wojska pieniężne stacjonujące na zamkach w Inflantach – zarówno z Korony, Litwy, jak i zaciągane w obcych państwach – podlegały w tym czasie wspólnemu prawodawstwu. Od kiedy ta sytuacja miała miejsce, trudno ustalić. Posiadamy jednakże informację mówiącą, że polska rota piesza Marcina Wierzbowskiego w 1568 r. podlegała pod sądownictwo Jana Chodkiewicza⁷⁷. Przyjąć można, że wraz z przejściem administrowania tych ziem przez starostę żmudzkiego nastąpiło podporządkowanie wojsk polskich prawu i sądownictwu inflanckiemu.

W okresie bezkrólewia partykularyzmy narodowe pojawiły się na nowo. Pomędzy załogami zamkowymi koronnymi i litewskimi dochodziło do konfliktów. Najślynniejszym był spór pomiędzy Zborowskimi a Sapiehami o starostwo i zamek rumborski. Litwini posiadali przywilej Zygmunta Augusta, który przed śmiercią nadał je po zmarłym Mikołaju Zborowskim – Andrzejowi Sapiesze. Załoga zamku pod dowództwem Adama Tyma odmówiła zejścia z dóbr i trzymała je Zborowskim⁷⁸. Można przypuszczać, iż podobne antagonizmy polsko-litewskie nie sprzyjały stosowaniu artykułów wojskowych Jana Zborowskiego przez siły WKsL.

6

W okresie interregnum z 1587 r. w dalszym stopniu istniał daleko posunięty partykularyzm prawa wojskowego. Mamy wówczas do czynienia z oddziałami stacjonującymi w Krakowie i dowodzonymi przez Mikołaja Zebrzydowskiego; wojskami osłaniającymi południowo-zachodnią granicę państwa rządzonymi

⁷⁵ Do zwykłych poleceń należało przebyć trasę od *Воронежа Польсково до Мокева Липяга верст с тритцать. Роспись Мещерским сторожам по дозору Юрья Булгакова да Бориса Хохлова 79 года*, [w:] *Акты Московского государства*, s. 17.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 15.

⁷⁷ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, f. 673, op. 1, nr 97, s. 4–6.

⁷⁸ *Zjazd stanów WKsL. w Rudnikach (24–27 IX 1572)*, [w:] *Akty zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewia*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006, s. 31–32.

przez wojewodę krakowskiego – Andrzeja Tęczyńskiego; hetman wielki zaś miał strzec granic ruskich. Dodatkowo powołano kolejnego hetmana *tempore interregni* – Mikołaja Herburta, podkomorzego halickiego⁷⁹. Tego ostatniego konstytucja wprost uprawniała do sądzenia spraw według artykułów żołnierskich. Dopiero w XVII stuleciu władza prawodawcza i sądowa hetmanów w okresie bezkrólewia zostaje umocniona. Z tego okresu wodzowie litewscy co najmniej dwukrotnie wydawali artykuły – bez udziału zgromadzeń szlacheckich ani kół wojskowych. Krzysztof Radziwiłł wydał pod Krasnem artykuły w lutym 1632 r.⁸⁰, a Janusz Radziwiłł 13 października 1648 r.⁸¹

Okres wielkiego bezkrólewia przysłużył się do powstania kolejnych, przynajmniej trzech nowych redakcji prawa wojskowego. W tym czasie istniało pięć autonomicznych ośrodków wojskowych (małopolski, wielkopolski, krakowski, podolski i inflancki)⁸² i, co ważne, każdy posługiwał się odrębnymi artykułami wojskowymi. Dowodzi to zakorzenionej już pozycji artykułów wojskowych w świadomości żołnierzy i szlachty. Stanowi również dowód na niezwykle silne zakorzenione partykularyzmy w XVI-wiecznym prawie wojskowym.

Nadmierna liczba artykułów wojskowych, paradoksalnie, potwierdza pogląd o upadku dyscypliny wojskowej i rozprężeniu występujące wśród żołnierzy. Zamiast silnej, centralnie i hierarchicznie zarządzanej armii, mieliśmy do czynienia z kilkoma odrębnymi, nielicznymi i nieterminowo opłacanymi wojskami. Rola hetmana polnego – Jerzego Jazłowieckiego – została zmarginalizowana, nie posiadał on żadnych instrumentów prawnych do koordynacji obrony granic Korony⁸³.

⁷⁹ VL, t. II, s. 224–225, 232, 242.

⁸⁰ РНБ, АА, 321/2, № 197, к. 1–7. Władysław Waza został koronowany 6 lutego 1633 r. (W. Kaczorowski, *Koronacja Władysława IV w roku 1633*, Opole 1992, *passim*). Brak odwołania do osoby panującego w artykułach każe przypuszczać, iż zostały one ogłoszone przynajmniej przed dotarciem informacji o koronacji do obozu.

⁸¹ *Polskie ustawy*, s. 261–271; *Artykuły wojenne*, [wyd. S. Brodowski], Nieśwież 1754, s. 145–178; *Artykuły wojenne*, [wyd. S. Brodowski], Elbląg 1755, s. 69–94. Jan II Kazimierz został wybrany królem 20 XI 1648 r., a koronacja odbyła się 17 I 1649 r. Zob. J. Dziągiewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003, s. 105 i n.; S. Ochman-Staniszevska, *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.*, Wrocław 1985, *passim*.

⁸² Oczywiście struktura ta nie odzwierciedla idealnie rozmieszczenia sił zbrojnych w tym okresie. Lokalnie istniały również pojedyncze oddziały, jak miało to miejsce w Tykocinie czy ziemi chełmińskiej. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 346–355; D. Kupisz, *op. cit.*, s. 27–28.

⁸³ Tym samym artykuły wojskowe mogły być instrumentem zarówno umacniającym, jak i osłabiającym urząd hetmański. Por. G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe*, s. 103–105.

Ranga artykułów w okresie pierwszego bezkrólewia uległa deprecjacji. Wydawanie tych aktów nie spoczywało już jedynie na hetmanach wielkich, polnych, ewentualnie nadwornych. Praktycznie każdy dowódca zgrupowania wojskowego był władny do ogłaszania odpowiednich przepisów. Ich słabsza pozycja powodowała, iż zjazdy szlacheckie brały udział w ich tworzeniu, przede wszystkim zaś udzielały autorytetu. Sposób uchwalenia artykułów w Wielkopolsce i Małopolsce zakładał udział naczelnego wodza, panów rad oraz akceptacji rotmistrzów. Tym samym był to silny impuls do wzmacniania struktur kół rotmistrzowskich i chorągwianych, a w konsekwencji osłabiania pozycji naczelnego wodza.

Powyższa analiza wskazuje, że artykuły wojskowe mogły i odgrywały istotną rolę polityczną; dostosowywane były do rodzajów formacji zbrojnych i celów, które musiały osiągnąć. Szczególnie charakterystyczne były artykuły Jana Zborowskiego mające za zadanie niedopuszczenie do konfliktu zbrojnego z Moskwą. Podkreślić należy wagę uchwalonych 1 listopada w Kaskach artykułów wojskowych. Marginalizowane w literaturze przedmiotu, w rzeczywistości były istotnym rozwinięciem dotychczasowych praw wojskowych autorstwa Jana Tarnowskiego, Jana Mieleckiego, Floriana Zebrzydowskiego i Stanisława Ciekowskiego.